

A HUSZADIK SZÁZAD KÖNYVTÁRA

A
szabadgondolkodás
elmélete

ÍRTA: SZÉKELY ALADÁR

Különnyomat a „Huszadik Századból”

DEUTSCH ZSIGMOND ÉS TÁRSA KIADÁSA
BUDAPEST V., DOROTTYA-UTCA 9. SZÁM
1907.

A szabadgondolkodás elmélete.

I.

A szabadgondolkodás lényegét az előítélettől való mentességben szokták keresni. A németek erre a *Voraussetzungslosigkeit* szót kovácsolták. A *Voraussetzung* fogalma általánosabb az előítéleténél, mert ezenkívül a babonát, a vallási és tudományos dogmatizmust, a hagyományokat, a tekintélyekbe vetett hitet és a gondolkodásnak sok helytelen megszokottságait (*Denkgewohnheiten*) is magában foglalja. Mindezek a képzetek (eszméleti képződmények) bizonyos ítéleteinkben és következtetéseinkben úgy szerepelnek, mint azoknak logikai előfeltételei (innen a német kifejezés), amely előfeltételek helyességétől függ, azzal áll vagy bukik az illető ítéleteink és következtetéseink helyessége. A német kifejezés annyiban nem precíz, hogy nem tesz különbséget helyes és helytelen előfeltételek, föltevések között. Holott világos, hogy minden gondolatnak megvannak a maga — bármilyen csekély számú és egyszerű — előfeltételei, s a gondolatok helyessége nem az előfeltételek hiányától, hanem — mint már érintettük — ezeknek helyességétől függ.

A szabadgondolkodás nevében tehát nem azt a lehetetlen követelést állítjuk fel, hogy gondolatainkat minden előfeltétel nélkül alkossuk meg, hanem azt, hogy azok helyességének megítélésében visszamenjünk az előfeltételeikre s ezeket is tegyük a helyesség szempontjából vizsgálat tárgyává.

A szabadgondolkózó mozgalom pedig helyesen felfogva nem szemlélomharc az előfeltételek nélkül való gondolkozásért, hanem irtó-háború a gondolkozásnak fent elősorolt helytelen előfeltételei ellen.

Ezek az előítéletek, babonák nemcsak a tudományos gondolkodásban fordulnak elő, hanem ép úgy, sőt fokozott mértékben a mindennapi, gyakorlati gondolkodásban is, és az utóbbinak terén is mérhetetlen bajokat idéznek elő. A szabadgondolkózó mozgalom éppen azért nem csupán a tudomány terén üldözi őket, hanem a gyakorlati életben is; annyival inkább, mert a kétféle gondolkozást szigorúan különválasztani nem lehet, amennyiben a tudományos gondolkodás is eredetileg a mindennapi gondolkodásból nőtt ki s ezzel később is folytonos kölcsönhatásban maradt.

Megegyeznek ezek az eszméleti képződmények egymás között annyiban, hogy nem elemi tényei gondolkodásunknak, hanem nagyobb, bonyolultabb gondolatkomplexusok, melyeknek helytelensége éppen alkotó elemeiknek helytelen összetételében áll, tehát azáltal ismerhető fel és szüntethető meg, ha e gondolatkomplexusokat ismét egyszerű elemekre bontjuk széjjel s azokból újra felépíteni próbáljuk.

Tárgyi kritérium hiányában egyelőre nem is tudunk más módot ezeknek a megrostálására, mint ennek a szétszedő és összerakó eljárásnak minél lelkiismeretesebb alkalmazását. Helyes lesz az a gondolat, melyről megállapítható, hogy eszméletünknek csupa egyszerű tényén, adatán alapszik, vagy olyan bonyolultabb gondolatképződményeken, amelyek viszont logikai szükségszerűséggel ilyen egyszerű eszméleti tényekre, adatokra vezethetők vissza. Mindennek a megállapítása a tudományos gondolkodás körébe vág. A szabadgondolkodás követelménye tehát véglegesen csak a tudományos gondolkodás által, s közvetve a mindennapi gondolkodásnak minél öntudatosabbá, tudományosabbá tétele által valósítható meg.

De vajjon nem ellenkezik-e ez a követelmény az emberi gondolkodás törvényeivel? Hiszen azok az előítéletek, amelyeknek kiküszöbölésére törekszik, természetes fejleményei az emberi eszméletnek.

A diadalmas természettudományi világfelfogás korunk tudományos gondolkodásában az egyetemes törvényszerűség eszméjét emelte érvényre. Tisztába kell tehát hoznunk azt a kérdést, lehet-e ezen egyetemes törvényszerűség elismerése mellett egyáltalában szabadgondolkodásról beszélni?

Annnyival inkább rászorul ez a kérdés a megvilágításra, mert ismeretes, hogy az akarat szabadsága és az egyetemes törvényszerűség kiegyenlíthetetlen ellenmondásban állanak egymással. Ezt az ellenmondást a tudomány teljesen és véglegesen az egyetemes törvényszerűség javára döntötte el. Ma már kétségen felül áll, hogy az emberi akarat épen olyan szükségképeni, egyértelműleg meghatározható jelenség, mint a fizikai vagy pszichikai világ bármely más jelensége.

Ez alól a szabály alól az emberi gondolkodás sem tesz kivételt. Annak is megvannak a maga ellenmondást nem tűrő törvényei, melyeknek felderítése a pszichológiai tudomány feladatai közé tartozik. Mikor szabadgondolkozásról beszélünk, ezeknek a törvényeknek érvényességét semmiképen sem vonjuk kétségbe, sem a gondolkodásra nézve általában, sem annak egy bizonyos fajtájára nézve különösen. A szabadgondolat problémája a pszichológia körén belül egyáltalában fel sem merülhet. Míg csak arról van szó: hogyan jön létre egy gondolat — ez a pszichológia kérdése — addig a szabadgondolkozás problémája egyszerűen tárgyaltan.

Az emberi gondolatra vonatkozó tudomány azonban nincs kimerítve annak a magyarázatával, hogy az minő módon jön létre. Az ember épen úgy különbséget tesz helyes és helytelen gondolatok, mint helyes és helytelen akaratelhatározások (cselekedetek) között. Az előbbi különbségek tudománya a logika (a szó legtagabb értelmében), az utóbbiaké az etika. Mind a kettőnek óriási jelentősége van az emberi egyének és társadalmak boldogulása tekintetében.

A logika részint alaki, részint tartalmi kritériumok alapján megállapítja, hogy a kész gondolatok közül melyek a helyesek, s melyek a helytelenek. Azok önkéntes (spontán) keletkezése módjával azonban nem törődik. A szabadgondolat problémája a logika körén belől szintolyan tárgyaltan, mint a pszichológia körében. Ennek tulajdonítható, hogy ezzel a kérdéssel sem a pszichológusok, sem a logikusok nem szoktak foglalkozni s így az tudományosan még alig van megvilágítva.

A kérdés a pszichológia s a logika területének határain fekszik s a két tudomány bizonyos eredményeinek egybevetéséből merül fel.

A tapasztalás ugyanis megmutatta, hogy a helytelen gondolatoknak egy egész nagy tömege és pedig mindaz, ami az előbb kifejtettek szerint babonán, előítéleten, dogmán és más

helytelen gondolatképződményen alapszik, keletkezése módját tekintve is nagy hasonlatosságot mutat.

Ezt a hasonlatosságot legkönnyebben úgy állapíthatjuk meg, ha a gondolatok keletkezésének általános vázlatát vesszük kiindulópontul.

Minden új benyomás, amely az embert egy adott pillanatban éri, a régiebb emlékképeknek, gondolatoknak és meggyőződéseknek egész tömegét találja készen; ezek közt bizonyos hullámmást idéz elő, velők kölcsönhatásba lép, melynek az az eredménye, hogy az új benyomás épen úgy, mint az összes régi benyomások stb. bizonyos — bármi csekély — módosulást szenvednek. Ha ez az eredmény ítélet alakjába foglalható, akkor új gondolatról beszélünk.

A régi és új benyomások egymásrahatásának mértéke és iránya esetek és egyének szerint igen különböző. De általánosságban megállapítható, hogy a régi benyomások mindig nagy túlsúlyban maradnak, amit már az eszméleti élet folytonossága is feltételez.*)

Csak nagy lelki válságok, megrázkódtatások alkalmával van egy-egy új benyomásnak látszólag aránytalanul nagy módosító ereje, s ez is ilyenkor inkább a régi benyomások sajátos összetételének tulajdonítandó. Hogy meggyőződéseink mindazáltal igen nagyfokú módosulásra képesek, az az új benyomások egész sorozata apró, egyirányú módosító hatásainak halmozódásában leli magyarázatát. Ha tehát azok közt a szűkebb határok közti maradunk, amelyek közt egy-egy új benyomás a régiebbieket normális körülmények közt módosítani képes, akkor megállapíthatjuk, hogy számos helytelen gondolat keletkezése (fenmaradása, illetve reprodukálódása) annak tulajdonítandó, hogy az új benyomás módosító ereje nem volt elég nagy; ha nagyobb lett volna, egy helyesebb gondolat jött volna létre, mint amely tényleg létre jött.

Ha azonban a helyes gondolat nagy mértékben eltér az illető egyén addigi felfogásától, akkor a mondottak folytán egyetlen új benyomásnak még magában véve nem igen lehet akkora módosító ereje, hogy egy csapásra létrehozza a helyes gondolatot.

*)A mi egymásra következő eszméleti állapotaink csak azért és azon feltétel alatt tesznek ki egy egységes folyamatot, hogy minden következő eszméleti állapot a megelőzőtől csak csekély részében különbözik, túlnyomó részében azonos; mint ahogy pl. az emberi testnek is minden részecskéje az idők folyamán kicserélődik s a test azonosságát és egységét eme folytonos átváltozás közepette az tartja fenn, hogy ez az átváltozás fokozatosan történik s mialatt az anyagrészecskék egy csekély mennyisége kicserélődik, a test túlnyomó részét kitevő anyagrészecskék ugyanazok maradnak.

Csak az új benyomások ismétlődése esetében mutatkozik azok hatásában az a különbség, hogy egyik egyénél már kevesebb új benyomás létrehozza a helyes gondolatot, mint a másiknál. Első sorban azon fordul tehát meg a helyes gondolat sorsa, hogy ismétlődik-e az az új benyomás vagy pedig elmarad. Ez az ismétlődés vagy elmaradás lehet a véletlen műve, de mindig függ az illető egyén magatartásától is. Az utóbbinak szempontjából nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy minden új benyomás, amely a régiekkel ellentétes és így nagyobb módosulások előidézésére alkalmas, bizonyos fájdalomérzéssel jár. Ez a fájdalomérzés csak akkor szűnik meg, ha a régi benyomások és az új között ismét helyreállt az egyensúly. Ismeretes már most, hogy az emberi természet (az állati is, de ez most nem érdekel) úgy alakult ki, hogy keressük az örömeket és kerüljük a fájdalmakat, s a jelen fájdalmait csak akkor vagyunk hajlandók elviselni, ha azok a jövőben nagyobb örömhöz vezetnek s ezeket az örömeket már a jelenben elég élénken el tudjuk képzelni.

Minél fájdalmasabb volt tehát ránk nézve egy új benyomás, annál erősebb lesz bennünk az a törekvés, hogy elhárítsuk magunktól a hozzá hasonló benyomásokat, melyeknek halmozódása további fájdalmak árán régi benyomásaink stb. nagymértékű átalakulására vezethetne.

Kivált akkor, ha az új benyomások hozzájárulásával bekövetkezendő egyensúlyi állapot örömeit kellően elképzelni nem tudjuk.

Amennyiben tehát egy helyesebb gondolat létrejövételéhez több fájdalmas benyomás halmozódása szükséges, megállapíthatjuk, hogy ez a helyes gondolat sokszor azért nem jő létre, mert az illető egyénben túlságosan nagy a fájdalmas benyomásoktól való félelem és túlságosan kicsiny a képzelő erő, mely a végső egyensúlyozódás örömeit eléje idézhetné.

A gondolkodás helyességét e szerint bizonyos fokig biztosítja :

- a) az új benyomások nagyobb módosító ereje;
- b) az ezekkel járó fájdalmak iránt való kisebb érzékenység; és
- c) a benyomások egyensúlyozódásával járó öröm élénkebb elképzelése.

Az az embertípus, amely ezeket a tulajdonságokat egyesíti magában: a szabadgondolkodó típus. Ez tehát az ellenkező típus-

tól csak fokozatilag különbözik s gondolkozása abban az értelemben nevezhető szabadabbnak amazénál, hogy régi felfogásmódjainak említeti tulajdonságainál fogva könnyebb, gyorsabb és teljesebb átalakításra képes, A „szabadgondolkodás” kifejezésben eszerint a „szabadság” a régi felfogásoktól való, de a lélektani törvényszerűséggel nem ellenkező csekélyebb fokú függőséget jelenti.

Pszichológiai ismereteink jelen állása szerint is könnyű felismernünk, hogy a fent megjelölt háromféle tulajdonság volta-képen azért jár együtt, mert lényegében azonos, alapjában egyazon jelenségnek három különböző oldala. További fejtegetéseink során azonban külön fogjuk mégis tartani, mert így könnyebben számba vehetjük, hogy mi felel meg mindegyiküknek a konkrét tények birodalmában.

Nemcsak egyénekenként, hanem életkorok szerint is különböző — tehát változó — hajlandóságot mutatnak az emberek a szabadgondolkodás iránt a jelzett tényezőknek látszólag eltérő okokból eredő összehatása folytán.

A gyermekkorban csekély a hajlandóság a szabadgondolkodás iránt. A gyermek ismereteinek (régibb benyomásainak) töredékességénél, hézagosságánál fogva ugyanis nem lehet az új benyomásoknak azokra megfelelő módosító ereje. Viszont a régibb benyomásokkal ellenkező új benyomás rendkívül fájdalmasan hat a gyerekekre. Gondoljunk csak bizonyos gyermekkori illúzióink szétfoslásánál átélt lelki szenvedéseinkre. Ez bizonyára összefügg a tekintélyekbe vetett vak hittel, amely ismét célszerűségi okokból élénken érzett szükséglete a gyermeki léleknek, amennyiben t. i. a gyermek épen ismeretei hézagosságánál fogva fokozott mértékben rá van utalva a felnőttek irányítására, ismereteinek aránylag igen nagy része a felnőttek közlésén alapszik s cselekvőségének legfőbb célszerűségi elveként domborodik ki a felnőttek szavának követése, a szófogadás, melyet még külön erkölcsi kötelesség gyanánt is tüntetnek fel előtte, sőt meg is szoktak jutalmazni. Végül: a gyermek a dolog természeténél fogva még ritkán vagy sohasem tapasztalta azt az örömet, mely benyomásaink új egyensúlyozódásával jár s ennél fogva azt az őt jellemző erősebb képzelőtehetségével sem képes olyan élénken elképzelni, hogy annak kedvéért a jelen fájdalmait eltűrje.

Mindezek az állapotok a gyermek fejlődésével a szabadgondolkodás javára módosulnak. A szabadgondolkodásra való hajlandóság tehát a gyermekkortól a felnőtt korig emelkedő irányzatot követ. Az aggkor közeledtével ismét hanyatlás követ-

kezik be. Az új benyomások módosító erejét csökkenti az érzékek eltompulása. A régi képzetek tömege folyton növekszik, s annyira meggyökerezik, hogy minden ellenkező új benyomásra egyre fájdalmasabban reagál. Vége az új egyensúlyozódás reménye az értelem és képzelet elernyedése folytán kevés örömmel kecsesget.

A különböző életkorok hajlandóságainak illetően felismerése hasznos kultúrpolitikai útbaigazításul szolgálhat mindazoknak, akik a szabad gondolkozás érvényesülésének érdekeit szívükön viselik. A szabadgondolat ellenségei úgymegelőzték már őket a helyzet felismerésében: minden reakcionárius törekvés alapja az öregek és a gyermekek koalíciója. (Mai parlamentünkben is egy pár vén róka és a függetlenségi „arany ifjúság” a legreakcionáriusabb elem.) Ezekkel szemben a progresszív kultúrpolitikának a férfikor érvényesülését kell biztosítania. A gyermekkor és az aggkor irányában pedig a baj forrásához képest más és más eszközöket kell alkalmazni.

Az aggkor averziója a szabadgondolkozás iránt fiziológiai okokon alapszik, melyek egyelőre meg nem változtathatók. Ezért az elöregedett emberek felfogásával szemben a védekezés egyedüli módja ma még ezeknek az embereknek kiküszöbölése, az érvényesülés külső eszközeitől való megfosztása. E tekintetben magunkévá kell tennünk Somló Bódog felfogását, amely ellen támadt nagy felzúdulás érdekes világot vet a nálunk uralkodó társadalmi felfogás reakcionárius mivoltára.

A gyermekekkel szemben a szabadgondolat leghathatósabb fegyvere a nevelés. Nevelés, oktatás által tölthetők ki ismereteik hézagai, ha minél több súlyt helyezünk azok összefüggésére, s kiküszöböljük azt a sok holt anyagot (grammatizálást, memorizálást), amely gyakran félre nem ismerhető célzatossággal az összefüggés meglazítására, a hézagok nyitvatartására szolgál. A másokra utaltság érzésével együtt az új benyomások fájdalmosságát is csökkenti, ha a gyermek minél többet tapasztal közvetlenül, s minthogy a közvetlen tapasztalás köre nem terjeszthető ki mindenre, a másoktól szerzett ismereteit is lehetőleg a közvetlen tapasztalás formáiban kapja, úgy, hogy már a legelső ízben is úgy alkalmazhassa, mintha azok a saját közvetlen tapasztalásai lettek volna. Vége az új egyensúlyozódással járó örömek iránt is fogékonyabbá tehetjük, ha kellően előkészített alkalmakat adunk neki ezek tapasztalására, ezekre az örömökre figyelmeztetjük, az örömeiket szimpatikus úton öregbítjük, s különösen a tökéletesebb ismeretek nagyobb hasznosságáról minél erősebb

meggyőződést keltünk benne. Ne tartsuk vissza tévedései lejtőjén, hanem álljunk a régi és új közt tátongó szakadék másik oldalára és segítsük feléje nyújtott kézzel az új igazság köszirtjére szállni!

Az eddigiekben a szabadgondolkodás pszichológiáját igyekeztünk felfejteni, szigorúan az egyén eszméletének fejlődése szempontjából tettünk különbséget régi és új tények, benyomások és felfogások közt, az előbbieket közé sorozván mindazokat a babonákat, előítéleteket, hagyományokat, amelyek ellen a szabadgondolkodás irtó háborút hirdet. Ennek a beállításnak helyességét nem érinti az az ismert tény, hogy az ember szellemi életének mindezen képződményeit voltaképpen azért tekintjük elavultaknak, mert a számos nemzedéket átölelő kulturfejlődés során is korábban lépnek fel. Voltaképpen csak az az általános jelenség ismétlődik meg rajtuk, amellyel az organikus életben mindenütt találkozunk, hogy t. i. az ontogenetikus fejlődés a filogenetikus fejlődésnek rövidített ismétlődése. Eltérés ugyan ettől még a szellemi téren leginkább képzelhető; pl. ha egy európai ifjú hirtelen valamely kezdetleges nép körébe jut, vagy, mondjuk, egy magyar emigránsnak a távol nyugaton nevelt gyermeke, egy Pulszky Ágost vagy Pulszky Károly a mi félbarbár társadalmunkba tér vissza. Az ilyeneknél tényleg a későbbi, haladottabb kultúrfoknak megfelelő benyomások egyénileg a régibbek és viszont. Ez azonban nem típus, hanem kivételes eset és pszichológiája is egészen más: nem a városi kulturközpontba jutó tanuló ifjúé, hanem inkább a múlt emlékeibe elmerülő, annak szellemét a jelenéből megérteni igyekvő archeológusé. A rendes eset az, hogy a primitívebb korból eredő kulturelemeket korábban sajátítjuk el, mint a haladottabból valókat. Ez a természettudományi analógia nélkül is egészen jól megérthető. Számos tényező működik közre társadalmunkban ennek az eredménynek előidézésére, mely tényezőket más helyen a szabadgondolkodás szociológiája címen lesz alkalmunk ismertetni.

Az az ismételt tapasztalás, hogy az új tények, új benyomások figyelembevételével alkotott felfogásaink jobbak, tökéletesebbek a régiéknél, egy hitet támaszt bennünk: az emberi szellem korlátlan előrehaladásának, fejlődésének hitét. Ezt az érzést, mely az emberi boldogulás szempontjából igen hasznos, ápolnunk kell magunkban és embertársainkban. Ez a hit különbözteti meg az igazi öntudatos szabadgondolkodót a maradiak, a haladásellenesek táborától, melynek a szemében minden, ami új, eo ipso rosszabb,

mint a régi. De nem szabad az ellenkező túlságba sem esnünk. Nem szabad pl. oly módon megfordítanunk a tételt, Kogy ami új, az eo ipso jobb, mint a régi.

Tudjuk, hogy a keresztényszocializmus pl. újabb keletű a szociáldemokráciánál, a misztikus művészeti irányzat a realizmusnál, mégis nagy hiba volna azokat az újdonság címén az utóbbiak helyett magunkévá tenni. (Igaz, hogy ezek az „új irányok” voltaképpen még régibb, középkori irányzatoknak az új kiadásai; de mi sem zárja ki, hogy merőben új és mégis teljesen helytelen irányzatok keletkezzenek s bár szűkebb keretek közt, ideig-óráig érvényesüljenek.) Épen azért az időbeli sorrend szerint való újdonságot nem is tehetjük a helyesség zsinórmértékévé; hanem túl minden régin és minden újon, túl minden emberi dolgon, aminek megváltoztáról tudomásunk van, meg kell látnunk azt, ami állandóan mögötte áll, az embert a maga csekély számú és egyszerű alapszükségletével, át kell látnunk, hogy minden, ami a kulturában változó, csak ezen szükségletek kielégítésének eszköze, hogy ezek egyre tökéletesebben alkalmazkodnak ama szükségletekhez és hogy ebben áll az ő helyességeknek mértéke és az egész emberi haladásnak az alapja.

II.

Képzeljünk el egy olyan társadalmat, amelyben virágzanak a tudományok és a művészetek, az emberek gazdag szellemi életet élnek s az anyagi javaknak olyan nagy bőségében vannak, hogy azoknak előállításáért és megszerzéséért sem számbavehető munkát kifejtteniük, sem egymással küzdelmeket folytatniuk nem kell. Az ilyen utópisztikus társadalomban is lesznek hagyományok, előítéletek, amelyek az emberek gondolkozását a helyes útról, az igazság ösvényéről elterelik s meglesz az emberek két szellemi alaptypusa, a szabadgondolkozóké és a korlátolt gondolkozásúaké. A szabadgondolkozás ügye azonban kétségkívül sokkal kedvezőbben fog állani az ilyen társadalomban, mint a mienkben és egyáltalán minden eddigiben.

Úgy látszik tehát, hogy ez a mostani (illetőleg eddigi) gazdasági állapot, melyben az anyagi javak csak korlátolt mennyiségben állanak az emberek rendelkezésére és ezek azoknak előállításáért dolgozni, megszerzésökért és megtartásukért küzdeni kénytelenek, kedvezőtlen hatással van a szabadgondolkozás érvényesülésére.

Kedvezőtlen hatással van pedig nemcsak annyiban, hogy az embereket az anyagi gondok elvonják a gondolkozástól. Ez talán nem is áll abban a mértékben, amint első tekintetre hiszszük. Mert ha a dolgok mélyére tekintünk, azt fogjuk találni, hogy minden, még a legelvontabb és legelméletibb gondolkozásunkat is, praktikus célok, elemi szükségleteink irányítják, ezek adják meg neki a szükséges energiát, mely nélkül a gondolkodás ellankad és megáll. Talán nem véletlen, hogy a magyar nyelvben a „gond” és a „gondolat” szók egy töről fakadnak s köztök az eredeti, egyszerű tőszó nem a gondolat, hanem a gond.

A mondottakból következik, hogy az emberek gondolkozásukban voltaképen nem is az igazságot keresik, hanem azt, ami nekik — a legdurvább egyéni értelemben véve — hasznos. Az igazság csak addig és annyiban kell nekik, ameddig és amennyiben az rájuk nézve egybeesik a hasznessal. Sőt az igazságot egyáltalán csak azért tették meg a gondolkodás főelvévé, mert az az esetek túlnyomó többségében hasznosnak bizonyult. Az igazság bajnokainak sem az ad valójában erőt, hogy az igazságot a hasznesság fölé helyezik, hanem az a fanatikus hit, hogy az igazság minden körülmények közt egyúttal a leghasznosabb is.

Az emberek tehát általában nem igen hajlandók olyan nézeteket alkotni és elfogadni, amelyek az ő érdekeikkel nagy mértékben ellenkeznek, így már saját felfogásaikat is ehhez képest alakítják ki, ha nem is mindig teljes öntudatossággal. A folyamat az esetek többségében nem ez: 1. tudom, hogy ez az igazság; 2. ismerem, hogy mi az érdekem; 3. felismerem, hogy az igazság érdekemmel ellentétes és 4. elvetem az igazságot. A dolog lefolyása rendszerint a következő: érdekeim (elemi szükségleteim) gondolkodásomnak már eleve egy bizonyos irányt adtak, anélkül, hogy ez irányról és annak érdekeimmel való összefüggéséről magamnak világosan számot adnék: abban a hitben élek, hogy ez az igazság általában, nem pedig, hogy nekem ez az érdekem. Most támad bennem egy új gondolat: kívülről (hallom, olvasom) vagy belőlről (kezdeném elgondolni). Ha ez a gondolat ellenkezik érdekeimmel, akkor *eo ipso* ellenkezik egész gondolkodásom irányával, ellenkezik azzal, amit igaznak tartok. Ez különböző kellemetlen érzéseket kelt bennem, a gondolatot rossznak, ostobának, hazugnak tartom. Tehát elhárítom magamtól e kellemetlen érzések okát, az alkalmat-

lankodó gondolatot: megszakítom a társalgást, félreteszem a könyvet, nem szövöm tovább a gondolatot. S megmaradnak régi nézeteim, mint megdönthetetlen igazságok.

Az itt leírt kétféle folyamat teszi ki az egész különbséget a közt a két eset közt, mikor valaki rosszhiszeműen vagy jóhiszeműen vall egy bizonyos helytelen nézetet. Látjuk, hogy ez a különbség nem a ható erők különbözőségéből, hanem azok érvényesülésének sorrendjéből származik. A két folyamatnak ebből a belső rokonságából következik, hogy jó- és rosszhiszemű embereket olyan gyakran látunk egy úton haladni. Minthogy azonban a jóhiszeműséget jellemző folyamat inkább megfelel a lelki élet spontaneitásának, már itt ki kell emelnünk, hogy egy-egy hibás nézet hívei közt, legalább kezdetben, mindig a jóhiszemű elemek vannak többségben.*)

Kétségtelen, hogy az emberek érdekei szempontjából nemcsak annak van jelentősége, hogy ők magok, hanem annak is, hogy a többi emberek mit gondolnak és hogyan cselekszenek. Ez különösen akkor válik érezhetővé, ha az emberek érdekei egymás közt összeütköznek, ami elég gyakori eset. Ilyenkor B. részéről az volna a természetes magatartás, hogy ő épen úgy a maga önző érdekei szerint cselekedjék, amint ezt A. is tenni fogja. A. azonban e helyett azt kívánja, hogy B. is az ő érdekeit kövesse cselekvésében. Ezt az eredményt A. többféleképpen érheti el. Az egyik mód az, hogy B.-t ilyen irányú cselekvésre kényszeríti. Vagyis annak tudatában, hogy ez a saját érdekét nem fogja önként feláldozni olyan

*) Ez annál kényelmesebbé teszi a rosszhiszeműek helyzetét, mert a társadalmi *mimikri* módszerével sikerül nekik elrejtőzni ellenségeik elől és biztosítani a mag-ük számára mindazt a kíméletet és megbecsülést, amelyre a jóhiszemű emberek meggyőződése számot tarthatnak. A jó- és rosszhiszemű emberek aránya azonban idővel egy-egy ilyen mozgalom keretein belül az utóbbiak túlsúlya irányában módosul. A jóhiszeműek ugyanis előbb-utóbb (az I. részben leírt módon) felismerik a kellemetlen igazságot, amint mondani szokás: kiábrándulnak; s akkor rövidebb-hosszabb ingadozás után vagy csatlakoznak a rosszhiszeműekhez, magok is rosszhiszeműekké válnak s a rosszhiszeműek számát szaporítják, vagy teljesen elpártolnak a mozgalomtól. Mind a két jelenségre számos példát hozhatnánk fel napjaink társadalmi mozgalmából. A jóhiszeműek eme megoszlásának természetesen ismét megvan a maga visszahatása a rosszhiszeműeknek a mozgalomban való részvételére. Ezeknek célja ugyanis részben az ellenségeik elől való elrejtőzés volt, részben a jóhiszeműeknek saját céljaikra való felhasználása. Kilátásaik azonban a jóhiszeműek megapadásával mind a két irányban folytonosan csökkennek. Ennélfogva a rosszhiszeműek is abbahagyják a mozgalmat. Nem tagadják meg nyíltan, csak szép csendesen visszavonulnak tőle. S a végén, az utolsó stádiumban már csak a jóhiszeműeknek egy kis csoportja marad meg, a legelmaradottabbaké, a leggyengébb felfogásúaké, akikkel együtt aztán az egész mozgalom kihal, elenyészik. Ennek az utolsó stádiumnak találó képét rajzolta meg Sudermann *Der Sturmgesele Sokrates* c. színművében.

bajjal fenyegeti, amelynek elkerülése végett kívánatosabbá válik az idegen akarat teljesítése. Vagy pedig az esetre, ha kívánóságát teljesíti, olyan jutalmat ígér neki, amelynek megszerzése kedvéért az szívesen feláldozza ama kisebbik érdekét, amely a jutalom hiányában cselekvését irányította volna. Más szóval: A. mind a két esetben olyan helyzetet idéz elő, melyben a B. erősebb érdeke összevág az A.-ével. Teszi pedig ezt az első esetben B. rovására oly módon, hogy a nagyobb rosszból kisebb rosszat csinál, amennyiben egy még nagyobb rosszat állít vele szembe. A második esetben pedig B. viszonylagos előnyére, amennyiben egy kisebb jó helyett egy nagyobb jó választását teszi neki lehetővé (de viszont gondoskodik arról, hogy mind a kettőt együttesen el ne érhesse). Azt a külső összeütközést tehát, amely eredetileg kettejüknek érdekei közt merült fel, A. mind a két esetben mesterséges módon olyan belső összeütközéssé alakítja át, amely B.-nek különböző szükségletei közt támad.

Jobban érdekkel minket az a harmadik mód, amikor A. nem közvetlenül hat B.-nek az akaratára, hanem közvetve, annak gondolkodásán keresztül. Például elhiteti vele, hogy érdekeik megegyeznek. Vagy nem is beszél érdekekről, hanem a saját érdekének megfelelő cselekvést úgy tünteti fel, mint amely egyedül f. elei meg valamely abszolút követelménynek: jognak, igazságnak, jó erkölcsnek. Az ilyen behatás objektíve, eredményét tekintve mindig csalás; néha szubjektíve is az, de csak kivételesen. A legtöbb esetben jóhiszemű eljárás, mert A. a fentebb kifejtetteknél fogva maga is menthető tévedésben van.

Az ismertetett eljárások közül a két előbbi (a kényszerítés és jutalmazás) feltétlenül biztosabb, mert az emberi cselekvés alaptörvényére támaszkodik. Az utóbbi mód (a megtévesztés) több kockázattal jár, mert a gondolkodás alaptörvényének tökéletlen érvényesülésére számít, annak hézagait igyekszik kihasználni. De ennek az eljárásnak viszont másféle előnyei vannak. Mindenek előtt az, hogy nem kell hozzá sem fizikai hatalom, mint a kényszerítéshez, sem a cselekvő vagy más harmadik személy valamely előnyének feláldozása, mint a jutalmazásnál. Azután, hogy hatása bizonytalan időre, az eseteknek, sőt az egyéneknek előre meg nem határozható sorára terjed ki, automaticae, a megtévesztőnek további tevékenysége nélkül.

Tényleg mind a háromféle eljárást színtében használják az emberek. Ahol az egyik be nem válik, ott a másikkal folya-

modnak. A gyengét kényszerítik, az ostobát megtévesztik, s akit sem kényszeríteni nem lehet, mert nem elég gyenge, sem megtéveszteni, mert nem elég ostoba, azt megjutalmazták, lekenyerezik.

Az egyes emberek szükségletei, érdekei sokkal nagyobb terjedelemben ütköznek össze, mint ahogyan közönséges felfogásunk szerint hajlandók vagyunk gondolni. Olyannyira, hogy jobban megközelítjük az igazságot, ha azt a tételt állítjuk fel, hogy mindenkinek minden szüksége összeütközésben áll neki magának és minden más embernek összes szükségleteivel s minden cselekvés voltaképpen már döntés ezek közt az egymással összeütköző szükségletek között, mintha a szükségletek összeütközését kivételes jelenségnek tekintjük. Az összeütközést az esetek nagy részében csak azért nem vesszük észre, mert a döntés nem jár számbavehető küzdelemmel. Az elméletben azonban ajánlatos ragaszkodnunk fentebbi tételünkhöz, mert plasztikusabban kitünteti, hogyan valósul meg mindig csak egy az adott helyzetben fenforgó számos cselekvési lehetőség közül és lehetővé teszi, hogy azokat az eseteket, amelyekben csak ilyen minimális küzdelemmel járó érdekösszeütközés állapítható meg, közös szempont alá foglaljuk azokkal, melyekben az összeütközés kézzel fogható.

Egy szervezetlen, anarchisztikus társadalom körében csakis ezen elv alkalmazásával szerezhethetünk áttekintést az emberi érdekek működései felett. A társadalmi szervezkedésnek ezzel szemben az a sajátossága, hogy állandósítja az emberek érdekeit és hogy azokat, akiknek érdekeik nagyjából megegyeznek, illetőleg másokéval ugyanolyan módon ütköznek össze, egy táborba tereli. Az emberek felismerik, hogy érdekeiket sokkal jobban érvényesíthetik, ha a hasonló érdekűekkel szövetkeznek s egymást abban kölcsönösen támogatják. Az összeütközések tehát a társadalmakban hova-tovább nem egyes egyéneknek, hanem az egyének kisebb-nagyobb csoportjainak érdekei közt merülnek fel. Összeütközhetik pl. a termelők érdeke a fogyasztókéval vagy mindkét csoporté a közvetítőkével, a mezőgazdáké az iparosokéval stb. stb. Már ezekből a példákból is látható, hogy ez érdekcsoporthoz a kialakulása azon a helyzeten alapszik, amelyet az illető egyének a gazdasági összefüggésben elfoglalnak. Ez pedig nem valami misztikus tétel, hanem természetes következménye annak, hogy az emberek anyagi javakban éppen ezen helyzetükhöz képest részesednek, anyagi eszközökre pedig min-

den, de kivált épen legegységesebb szükségleteik kielégítésében rá vannak szorulva. Ez az az összekötő láncszem, amely — mint látni fogjuk — a történelmi materializmus tanítását az egyéni pszichológiába bekapcsolja s amely nélkül az egészen önkényesnek s a legdurvább empirizmuson alapulónak látszik. Ennek az összefüggésnek felderítése Pikler Gyula kutatásainak egyik legfőbb eredménye.

A fent említett érdekcsoportok azonban még nem teljesen állandóak és kizárólagosak. Az idők folyamán tagjaik érdekeinek és a körülményeknek változtával átalakulhatnak, felbomolhatnak vagy újjáképződhetnek, s meghagyják annak a lehetőségét, hogy ugyanaz az egyén különböző viszonylatainál fogva egyszerre vagy gyors egymásutánban több ilyen érdekcsoportnak lehessen tagja aszerint, hogy kikkel szemben kell épen a maga érdekeit érvényesítenie.

A legállandóbb jellegű ilyen érdekcsoportokat osztályoknak, az érdekeik összeütközéséből folyó küzdelmeket pedig osztályharcoknak nevezzük. Az ilyen csoportok gondolkozásában már érdekeiknek megfelelően egész összefüggő, minden emberi dologra kiterjedő felfogásmódok, ideológiák alakulnak ki. Ezeknek az ideológiáknak többé-kevésbé elrejtett magva és belső titkos irányítója az illető osztály gazdasági érdekeltisége. Ennek tulajdonítandó, hogy az illető ideológia követői mindenekelőtt azt tartják értékesnek (kívánatosnak, jónak, helyesnek, erkölcsösnek, jogosnak, igazságosnak, dicséretre méltónak), ami osztályuk érdekeinek leginkább megfelel. Továbbá mindaddig, amíg az illető osztály önbizalmát teljesen el nem veszítette, az a meggyőződésük, hogy mindez a jövőben nagyobb mértékben fog megvalósulni, hogy az osztály érdekeinek fokozódó érvényesülése egybeesik a fejlődés irányával. Végül a jelenben is hajlandók a magok osztályát és annak erejét túlbecsülni, s megnyilvánulásainak aránytalan jelentőséget, intenzívebb létet, a realitásnak nagyobb fokát tulajdonítani. Ez az osztályelfogultság kiterjed mindenre, ami csak a legtávolabbi összefüggésbe is hozható az osztály érdekeivel. Rég megcáfolt előítéletek, nyilvánvaló történelmi hazugságok, képtelen erkölcsi irányelvek bámulatos szívósággal tartják fenn magukat s tesznek szert új meg új hívekre, ha valami osztályérdek áll mögöttük. Néha elégséges az, hogy az illető állítás, mely tárgyilag semmi összefüggésben sincsen az illető osztály érdekeivel, az osztály valamely nevezetesebb képviselőjétől származzék. Mert osztályérdek, hogy az az ember

igazat mondott légyen, mint ahogy egyházi érdek a pápa csalahatatlansága. S az osztályelfogultság már a kölcsönös szuggesztió erejénél fogva is sokkalta erősebben érvényesül az emberek gondolkozásában, mint a hasonló érdekeltségen alapuló egyéni elfogultság. Aki osztályérdekeit követi, az erkölcsösnek érzi magát; aki ellenben egyéni érdekeltségénél fogva azokkal szembehelyezkedik, azt többnyire bántja érte a lelkiismeret. Mert az egész eddigi erkölcsi felfogás, mint Menger *Neue Sittenlehre*-jében igen szépen kifejti, osztályérdeken (közelebbről: az uralkodó osztály érdekein) alapszik.

Vannak természetesen dolgok, amelyek a legtávolabbról sem hozhatók összefüggésbe osztályérdekkel. De az osztályideológiák még ezeket is a magok körébe vonják közvetve az által, hogy a felfogásnak ugyanazokat a különleges formáit, ugyanazokat a módszereket, a gondolkozásnak ugyanazt a technikáját, amelyeket más tárgyakon kifejlesztettek, ezekre is alkalmazzák. Ezek a jelenségek indították Marxot és Engeist, a történelmi materializmus megalapított, annak a kimondására, hogy az egész kultúrának a gazdasági élet a hordozója, ez az az alap, amelyen minden szellemi képződmény (tudomány, vallás, művészet) felépül. (*Überbau-elmélet.*)

Ez az elmélet azonban bizonyos jelenség-körök, pl. a képzőművészetek fejlődésének magyarázatánál nem bizonyult elégségesnek. Kiegészítésre szorult tehát, s erre a kiegészítésre nálunk Diner-Dénes József tette az első nagyobb szerű kísérletet Lionardo da Vinciről írt művészettörténeti monográfiájában. A kiegészítés elemei gyanánt kínálkoztak: a Taine-féle milieu-elmélet és az alkalmazkodás és kiválasztás természettudományi elméletei. Egy-egy osztálynak tagjai ugyanis nagyjából ugyanabban a külső környezetben élnek, ugyanazt az életmódot követik, szükségleteiket hasonló módon elégítik ki. Azonkívül idejöknek jórészt abban a tevékenységben töltik, melyen gazdasági helyzetök alapszik. Ez a tevékenység bizonyos képességeiket fokozott mértékben veszi igénybe, ezek tehát gyakorlás útján fejlődnek, esetleg át is öröklődnek. Az osztály tagjai közt verseny támad, amelyben azoké az elsőbbség, akikben az említett képességek a legnagyobb mértékben vannak meg. A természetes kiválasztás tehát szintén ezeket erősíti. Ily módon minden osztály körében kialakul egy bizonyos típus és az uralkodó osztály típusa rányomja a maga bélyegét az illető társadalom minden szellemi alkotására, mert a legújabb időkig ezek

nek a fogyasztói csaknem kizárólag, a termelői pedig igen jelentékeny részben az uralkodó osztályból kerültek ki. (L. még V. alatt).

III.

Hogy minő osztályok legyenek egy társadalomban s ezek milyen viszonyban legyenek egymással, azt az illető társadalomnak gazdasági szervezete határozza meg, ez pedig már a történelmi idők alatt is sok változáson ment keresztül. De mind ezen változások közepette állandóan fentartotta magát az a helyzet, hogy az anyagi javak aránylag kevés ember kezében központosultak s ez a kevés ember ennek következtében bizonyos uralmat gyakorolt a vagyontalanok fölött, dacára annak, hogy az utóbbiak fizikailag sokkal nagyobb hatalmat képviseltek az övénél.

A vagyoni és jövedelembeli különbségek az emberek közt általában jóval nagyobbak, mint amekkora különbségek az egyes egyének munkájában lehetségesek. Tehát még abban a valószínűségtől igen távol eső esetben is, ha minden ember teljes erejéből dolgoznék és a legvagyonosabbak munkája érne is legtöbbet, az utóbbiak jövedelmének egy része munka nélkül szerzett jövedelemnek volna tekintendő.

Az uralkodó osztályok érdeke, hogy vagyoni túlsúlyukat és azon alapuló munka nélkül szerzett jövedelmüket biztosítsák s az alájok vetett osztályokat fizikai hatalmuk érvényesítésétől visszatartsák. Kifejlődött tehát bennök egy olyan felfogás, hogy a tulajdon szent és sérthetetlen, a munka nélkül szerzett jövedelem jogosult, az erőszak, a forradalom pedig, mint amely a szabadsággal — értsd: az uralkodó osztály szabadságával — ellenkezik, erkölcstelen és megvetendő. Ezt a felfogást nemcsak maguk vallják, hanem az alájok vetett osztályok gondolkozásába is igyekeznek átvinni. Nem annyira azért, mivel van bennünk egy természetes törekvés, hogy a magunk felfogását másokkal is elfogadtassuk. Ez a törekvés szintén belejátszik ugyan a dologba, de sokkal gyengébb, mintsemhogya azt a nagy erőkifejtést, amelyet az uralkodó osztály ezen cél érdekében tesz, eléggé megokolná. Sokkal jelentősebb oka ennek az a körülmény, hogy az alávetett osztályoknak saját érdekeik iránt való megtévesztése (a kényszerítés és jutalmazás eszközei mellett, amelyekről már fentebb szóltunk s amelyeket az osztályok szintén felhasználnak a magok céljaira, még pedig az egyéneknél jóval nagyobb mértékben) kiválóan alkalmas arra, hogy az alávetett

osztályokat — saját érdekeik ellenére — az uralkodó osztály érdekeinek megfelelő, erre nézve hasznos cselekvésre bírja.

Ennek a nagyarányú megtévesztésnek legfőbb akadályja az alávetett osztályok célszerűségi belátása. A siker első biztosítéka tehát annak a felfogásnak a kiirtása vagy elhomályosítása, hogy az embernek ezt a célszerűségi belátást, a józan önzés sugalmát kell követnie. Ehelyett az uralkodó osztály érdekeinek szószólói az önzetlenséget, az áldozatkészséget, s mindenféle magasztos ideálok követését prédikálják, amelyeket az alávetett osztályok szükségleteitől függetlenül oly módon állítanak fel, hogy azok az uralkodó osztályok érdekeivel minél tökéletesebb összhangban álljanak. Minthogy azonban a célszerűségi belátás követése lelki életünk egyik alaptörvénye, az ennek meghamisítására irányuló törekvések soha sem járhatnak teljes sikerrel»

Az uralkodó osztályok tehát vaskövetkezetességgel a célszerűségi belátásnak azt a maradványát is felhasználják a magok céljaira, amelyet az alávetett osztályokban kiirtaniok nem sikerült. Történik pedig ez azért, hogy a hasznos és ártalmas ismereteket és felfogásokat összekeverik és ilyen állapotban adják be az alávetett osztályoknak. Ezt annál könnyebben megtehetik, mert vannak ismeretek, amelyek megszerzése az alávetett osztályoknak hasznos, anélkül, hogy az uralkodó osztálynak ártana, sőt ennek is hasznára van. Ilyenek mindenféle technikai ismeretek, amelyek a dolgozó néposztályokat munkájok elvégzésére alkalmasabbakká teszik. A kétféle ismeretet végtére sem az uralkodó, sem az alávetett osztály nem tudja különválasztani. Az uralkodó osztály azért nem, mert osztály elfogultságában az alávetett osztályoknak ártalmas felfogásmódokat is igazaknak és helyeseknek véli, az alávetett osztályok pedig azért, mert a célszerűségi elv kiküszöbölésével elvesztették azt a mértéket, amely szerint helyes és helytelen közt különbséget tudnának tenni, így működnek a mai társadalomban iskolák, újságok, könyvek, a „közművelődésnek” mindmegannyi forrásai. Ez a társadalmi jelentősége a tekintélyek kultuszának is. Hogyan keletkezik egy tekintély? A legtermészetesebb módja ennek az, hogy több esetben meggyőződünk annak a helyességéről, ami egy bizonyos forrásból származik. Felteszszük tehát, hogy további kijelentései szintén helyesek lesznek. És pedig méltán, mert az az ok, melynél fogva eddigi kijelentései helyesek voltak (az illető egyén okossága, becsületessége) legtöbbszörre állandóan tovább működik. Sőt bizonyos fokig okosan is teszünk így, mert ezzel

gondolkozásunkban sok felesleges fáradságot, keresgélést megkímélünk, melyet aztán a gondolat továbbfűzésére fordíthatunk. Már most több sem kell, minthogy az a tekintély tévedt legyen s hogy azok, akiknek ezen tévedés terjedése hasznos, ebben akár jó-, akár rosszhiszeműleg rá hivatkozzanak. Nem is szólva arról az esetről, amikor azért tesznek meg egy embert vagy egy könyvet tekintélynek, hogy a benne levő tévedéseket vagy hazugságokat kihasználják.

Végül felhasználják az uralkodó osztályok a megtévesztés művében az alávetett osztályok érzelmeit is. Érzelmünk tudva-levőleg igen különböző összefüggésben állanak alapszükségleteinkkel. Vannak köztök olyanok, amelyek egészen nyilvánvaló visszatükröződései célszerűségi belátásunknak. Pl. a harag, mely a baj forrásának megsemmisítésére, vagy a hála, mely a jóéna ápolására irányul. Ezeknek az érzelmeknek az uralkodó osztályok a nép megtévesztésében nem sok hasznát tudják venni. Ezért haragusznak a „leketlen izgatókra”, akik a népnek saját érdekei iránt való felvilágosítása által hatnak ezekre a kétségkívül igen hatalmas, magas fejlődési foknak megfelelő és nagy élettani fontosságú érzelmekre. Nekik ezek helyett azokra az érzelmekre kell támaszkodniok, amelyek lehetőleg minden célszerűségi felfogástól függetlenek, tehát organizmusunk primitív diszharmóniáin alapulnak s élettanilag épen csak fejletlen állapotuknál fogva nem nagyobb mértékben kártékonyak. Ilyenek bizonyos természeti jelenségek közepette fellépő rettegéseink, aggodalmaink, sejtéseink, melyeknek forrását megnevezni nem tudjuk, s amelyeket, különösen kezdetleges időkben, természetfeletti csodás lények befolyásának hajlandók az emberek tulajdonítani. Ezek az érzelmek a vallások keletkezésének rugói s így a vallások már úgyszólván bölcsőjökben predesztináltaknak látszanak arra, hogy az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelő magatartást az alávetett osztályoknak szuggerálják.

A megtévesztésnek legteljesebb rendszere, melyet a kultúrtörténetem az említett alapokon az alávetett osztályok gondolkodásának lenyűgözésére létrehozott, eddig kétségkívül a keresztény-szocializmus. Ebben találja a szabadgondolkodás egyútt mindazt, ami ellen fel kell vennie a harcot. Nem célunk itt ennek az egész eszmekörnek kifejtése; csupán arra a vonására utalunk, hogy az épen olyan nemzetközi, mint a szocializmus, melynek ellensúlyozására felhasználják és mint a középkori római katolikus világfelfogás, melynek alapjain felépült.

A szocializmus nemzetköziségének ugyanis a keresztényszocializmus feltalálói ez utóbbinak képében nyilván egy olyan mozgalmat kívántak ellene szegezni, amely maga is nemzetközi lévén, azt már ezen jellegénél fogva is minden területen utolérhesse. E mellett azonban nem mutatkozott feleslegesnek az uralkodó osztály előtt egy olyan irányzatnak felhasználása, amely az alávetett osztályok törekvéseinek épen az egyes államok határain való túlterjeszkedése elé vessen gátat. Erre a célra készen találta a nemzeti irányokat, amelyek az embereknek államonként elkülönülő szervezetében erős alapot nyújtottak befolyásainak érvényesítésére. Ezek a nemzeti irányok, amelyek gyakran faji jelleget is öltének s ezen a címen ugyanazon területen, ugyanazon állami kötelékben és ugyanazon társadalmi közösségben élő elemeket is kizárnak minden kedvezményből (a sovinizmus a nemzetiségeket, az antiszemitizmus a zsidókat), épen a legelmaradottabb országokban a legerősebbek. Ezeknek az országoknak alávetett osztályai ugyanis gyengébb szervezett ségöknél fogva a legerősebben vannak elnyomva. Ha tehát ezek egy haladottabb ország alávetett osztályával szövetkeznek, akkor ennek a szövetségnek első sorban maguk látják hasznát. Haladottabb szövetségeiktől értékes szellemi impulzusokat, bőséges erkölcsi, esetleg anyagi támogatást kaphatnak s mindezekért jóformán csak annyit nyújthatnak cserébe, hogy magokat ellenök felhasználni nem engedik oly módon, mint ez pl. nálunk 1849-ben az orosz beavatkozás alkalmával történt. De nemcsak a haladottabb országok alávetett osztályaival való szövetkezéstől félthetik az elmaradottabb országok uralkodó osztályai a nekik alávetett osztályokat. Ez a szövetkezés az elmaradott ország alávetett és a haladottabb ország uralkodó osztályai között is létrejöhet. A haladottabb ország uralkodó osztályai ugyanis szívesen biztosítják az illető elmaradottabb ország alávetett osztályának azt a kedvezőbb helyzetet, melyet a saját országukban élő alávetett osztályok a magok részére máris kivívtak, ha ennek ellenében uralmukat amaz elmaradottabb országokra is kiterjeszthetik. Alaposabb történeti kutatások talán rá fognak vezetni, hogy az ilyen alakulások a múltban sem voltak példátlanok. A jövőben pedig a mögöttök álló reális érdekek hatalmánál fogva a nagyobb állami egységek kifejlődésének döntő tényezőivé válhatnak. Egyedüli ellenszerek az volna, hogy az elmaradott országok uralkodó osztályai magok vennék kezökbe a haladás ügyét. Ennek felismerése különben

körülbelől az egyetlen reális motívum is, amely az elmaradott országok uralkodó osztályainak politikáját progresszív irányba terelhetné. Tudjuk, hogy ma ettől még végtelen távol állunk. Az elmaradott országok uralkodó osztályai ma még abban bízhatnak, hogy nemcsak uralmi helyzetüket, hanem az ezzel járó abnormis előnyeiket is sikerül megtartaniok. Felismerik ugyan ennek egyik főfeltételéül, hogy országuk alávetett osztályait el kell szigetelniök minden külső szövetkezéstől, de azt hiszik, hogy az olyan irreális eszközzel is elérhető, mint a nemzeti jel-szavak folytonos hangoztatása. Ebben tehát épen a legelmaradottabb országok uralkodó osztályai ülik a legnagyobb orgiákat. Minthogy pedig a nemzeti irányok érvelése mindenütt az illető nemzet (faji) kiválóságainak feldicsérésén sarkallik, ez arra a mulatságos eredményre vezet, hogy minél elmaradottabb egy nemzet, annál különbnek híreszteli magát.

Mind a keresztény-szocializmusban, mind a nemzeti törekvésekben van azért az igazságnak egy csekély magva. Az előbbiben ez a mag az altruizmus, amely az emberekben kétségkívül megvan, de sokkal gyengébb fokban, mintsem hogy arra akár ma, akár pedig bárminő távol jövőben egy őszinte társadalmi rendet alapítani lehessen. Ami a nemzeti törekvéseket illeti, ezekre nézve is el kell ismernünk, hogy a különböző államok lakossága közt állandó érdekellentétek és alkalmi érdekösszeütközések lehetségesek. De ezek már ma is ritkán zavarják meg a népek békés együttélését s a fejlődés folyamán egyre veszítenek jelentőségükből, amint a népek gazdasági és kulturális összeműködése többoldalúvá és nagyobbfokúvá válik s az ehhez fűződő érdek az ellentétes érdekeken túlemelkedik. Világos továbbá, hogy ezek az érdekellentétek és érdekösszeütközések sokkal közelebből illetik az uralkodó osztályokat, mint az alávetetteket, mert többnyire az előbbieknak jutó fölösleg megosztására vonatkoznak.

Mikor tehát az uralkodó osztályok az érdekösszeütközéseket előidéző egoizmus helyett az érdekek kiegyenlítését követelő altruizmust, vagy a primair osztályérdekellentétek helyett az egyes különböző országok összes lakossága közt felmerülő secundair érdekellentétek fontosságát hangoztatják, eltorzítják a valóságot, amennyiben annak elemei közt az arányt oly módon változtatják meg, hogy az a következtetés, melyet abból az alávetett osztályoknak a magok viselkedésére nézve le kell vonniok, az uralkodó osztályok javára üssön ki.

IV.

Láttuk, hogy az uralkodó osztályok ideológiái azoknak külön érdekeitől vannak áthatva, hogy azok ez ideológiáikat a rajtok kívül állókra, tehát az alávetett osztályokra is átvinni igyekeznek s hogy ezen törekvésöknek a főmotívuma ismét az osztályérdek. Mindez az emberi természetnek egyik legmélyebb alapvonásán, az egoizmuson alapszik. Minthogy pedig ez az alávetett osztályokban is megvan, ebből az utóbbiaknak az ideológiáira nézve is ugyanazokat a következtetéseket kell levonnunk. Az igazság garanciája tehát egyik fél ideológiáiban sincs közvetlenül megadva. Mi az oka mégis annak, hogy az alávetett osztályok ideológiáit kevésbé tartjuk károsoknak az igazság felismerésére?

Az a válasz nyilván nem kielégítő, hogy amit több ember hisz, az inkább megfelel a valóságnak. Azt, hogy mi van, nem lehet szavazással eldönteni. Hiszen tudjuk, hogy minden új igazság egyes emberek találmánya, s — kezdetben legalább — egy igen szűk körnek sajátja, mellyel széniben a nagy többség még a régi, helytelen állásponton marad.

A kérdés kulcsát nem az igazság (*Wahrheit, Richtigkeit*), hanem az igazságosság (*Gerechtigkeit*) adja kezünkbe. El az emberek öntudatában egy törekvés, melyet igazságosságnak neveznek, s melynek eredetét most nem kívánjuk kutatás tárgyává tenni. Ez a törekvés arra készíti az embereket, hogy érdekeik sokszoros összeütközése közepette azt a döntést keressék, amely a legtöbb embernek még elérhető legnagyobb boldogságát biztosítja. (L. Pikler: *A jog keletkezése és fejlődése*.) Ez a törekvés akkor sem szűnik meg, ha a saját érdekeinkről van szó és ha az igazságosság épen ezeknek feláldozását követeli tőlünk. Az ilyen feláldozás azonban nem fér meg a cselekvőségünket irányító egoizmussal, s a két törekvésünk közt támadó összeütközés az esetek túlnyomó részében az utóbbinak győzelmével végződik.

Olyan esetekben már most, amikor az érdekösszeütközés osztályellentétek alapján történik, magától értetődik, hogy az az igazságos döntés már az alávetett osztályok számbeli többségénél fogva ezeknek érdekeivel fog egybeesni. Az alávetett osztályok tagjaira nézve tehát egyáltalában nem probléma, hogy saját érdekeiket vagy az igazságosság követelményeit kövessék-e cselekvőségükben. Annál gyakrabban és annál élesebb formában merül az fel az uralkodó osztályok tagjai előtt. A döntés ezek-

nél az igazságosság rovására történik, ezt azonban nem szívesen vallják meg sem magok, sem mások előtt. Érzelmeket sokkal jobban kielégíti, ha a döntés eredményét olyan színben látják, mintha az nemcsak saját érdekeiknek, hanem az igazságosság követelményének is megfelelné. Ámde az igazságosság fogalmát (hogy ez a legtöbb ember boldogságát kívánja) magokban megmásítani nem képesek. Az összeegyeztetés tehát csak oly módon történhetik meg, hogy azokat a ténybeli adatokat és következtetéseket hamisítják meg, amelyekből kitűnik, hogy az általok választott cselekvési mód a legtöbb ember érdekeivel ellenkezik, íme a valóság elferdítésének egy állandó forrása, mely a tárgyakkal előre meg nem határozható körére terjed, mindenre, ami csak egyszer egy osztály érdekeivel összefüggésbe jutott. Az embereken az önzés erősebb, mint az igazságosság és az igazságosság erősebb, mint az igazság szeretete. Az önzés lenyomja bennük az igazságosságot, ez pedig az igazságot. Más szóval: az emberek szívesebben hazudnak, mintsem hogy bevallottan igazságtalanok legyenek, s inkább hajlandók leplezett igazságtalanságok elkövetésére, mintsem hogy önző érdekeiket feláldozzák. Az igazság tehát tönkre megy, hogy az igazságosság látszata megmaradjon. Ha az emberek igazságosak nem akarnának lenni, akkor lehetnének önzők és igazságszeretők. De az igazságosság az önzésük és igazságszeretetők közé furakodik, s mert az önzés rovására néni érvényesülhet, az igazságot teszi tönkre. Egy olyan általánosan megbecsült emberi tulajdonságnak, mint az igazságosság, tehát ebben a vonatkozásában csak káros hatását tudjuk megállapítani. Természetesen, ha az emberek nem volnának önzők, akkor az igazságosság és az igazság szeretete szintén egészen jól megférnének bennük egymással, s így az igazság feláldozásának az önzés is nem kevésbé okozója. Ahol az önzés és az igazságosság ellentétben állnak egymással, ott az igazság adja meg az árát, épen megfordítva, mint a latin példabeszédben (*inter duos litigantes tertius gaudens*); ahol a kettő egybeesik, ott az igazság keresésének sincs meg ez az akadálya. Minthogy pedig az uralkodó osztályoknál az előbbi, az alávetett osztályoknál pedig az utóbbi helyzet a túlnyomó, ez az alávetettek sokkal fogékonyabbakká teszi az igazság iránt s biztosítja, hogy ideológiáikba a hazugságok nehezebben fognak behatolni vagy benmaradni, mint ez az uralkodó osztályoknál lehetséges.

De nemcsak az uralkodó osztályok hamis igazságosságba való törekvése árt az igazság felismerésének, hanem az alávetett

osztályoké is. Csakhogy az utóbbiaké nem közvetlenül, hanem hanem közvetve, az uralkodó osztályok szellemi tevékenységén keresztül. Világos ugyanis, hogy ha az alávetett osztályokban nem volna szintén hajlandóság az igazságosságra, akkor ezen az úton nem is lehetne rajok hatni. Ez a hatás ugyan az önzés túlsúlyánál fogva így is csak csekély mértékben lehetséges, de néha mégis sikerül s ez elég arra, hogy az uralkodó osztályok nálók ez irányban az igazságnak ugyanazon elferdítése alapján állandóan kísérletezzenek, mint amely elferdítéssel a saját önző érdekeiknek megfelelő cselekvési módokat magok előtt az igazságosság színében tüntetik fel. Annak a megtévesztésnek, melyet, miként fennebb láttuk, az uralkodó osztályok az alávetettekkel szemben alkalmazni szoktak, így válik egyik bekapcsoló pontjává épen ez utóbbiaknak igazságossági törekvése.

Mindaddig tehát, amíg a kiváltságosak csekély száma áll szemben az elnyomottak nagy tömegeivel, az embereknek az igazságosságra való hajlandósága állandó kerékkötője az igazság felismerésének és az elnyomott osztályok érdekei érvényesülésének egyaránt s ezek szempontjából e törekvés teljes kiküszöbölése volna kívánatos.

A másik mód, amelyen az uralkodó osztály cselekvőse az igazság felismerésével és az elnyomott osztályok érdekeinek érvényesülésével összhangba juthatna, az volna, ha az önzés és az igazságosság közül csak az utóbbi maradna meg. Ez azonban egyszerűen lehetetlen. Ennek szükségét csak azok hangoztatják, akiknek a mai állapot fenmaradása érdekükben áll, más szóval: ez a követelés is az uralkodó osztályok ideológiájához tartozik. Ezzel szemben a szabadgondolkozó-proletár ideál az volna, hogy az erkölcsnek, az igazságossági érzésnek és az önfeláldozásnak kizárásával egyedül az egymást ellensúlyozó egyéni érdekek alapján egy olyan társadalmi szervezetet, az intézmények olyan zárt rendszerét hozzuk létre, amely a legtöbb ember legnagyobb boldogságát s ezzel együtt az igazság felismerését a legteljesebben biztosítsa. Az a kérdés, amelyet az 1905. évi párisi szabadgondolkozó kongresszus tárgyalt: *La morale sans Dieu* a 19. század vitakérdése; a 20. század problémája: *La société (la constitution sociale) sans moralité!*

V.

Az uralkodó és az alávetett osztályok ideológiái között nem az az egyedüli különbség, hogy az utóbbiak jobban megfelelnek az igazságnak.

Egy további fontos különbség, amely miatt az uralkodó osztályok ideológiáit annyival behatóbban kellett tárgyalnunk, abban áll, hogy ezek jóval nagyobb befolyást gyakorolnak az alávetett osztályok gondolkozására, mint ahogy ez megfordítva történik. Tekintettel arra, hogy mind a két osztály a maga ideológiájának érvényesülésében egyenlően van érdekelve és hogy a másik osztály ideológiája nem kevésbé ellentétes egyiknek az érdekeivel sem, ez a félszakosság, ez az aszimmetria a kölcsönhatásaikban külön magyarázatra szorul.

Ez a kérdés szorosan összefügg az uralkodó osztályok keletkezésének kérdésével. Nagy valószínűséggel feltehető, hogy a kezdetleges társadalomban azok az egyének, akiknek utódai-ból később az uralkodó osztály képződött, szellemi kiválóságuk útján jutottak nagyobb előnyökhöz. Ezen kiválóságuk tehát már eleve nagyobb befolyást biztosított nekik társaikra. Utódaik már szellemi képességeikre való tekintet nélkül megmaradtak kiváltságos helyzetekben: a nagyobb vagyonnak és tekintélynek élvezetében. Ez pótolta náluk egyelőre a szellemi kiválóság hiányait. A közemberekre nézve egyre célszerűbbé vált, hogy magokat amazoknak vagyoni és egyéb kedvezmények ellenében alávéssék (clientela). Amint a munkamegosztás előbbre haladt s az uralkodó osztályok tagjainak vagyoni hatalma egyre nőtt, szellemi képessége pedig, mely őket a szellemi irányításra alkalmasokká tette volna, megfogyatkozott, az alávetettek közül kiszemelték a legalkalmasabbakat s gondoskodtak azok megélhetéséről, kitarították őket, hogy a szükséges szellemi tevékenységeket helyettük és az ő érdekeknek megfelelően elvégezzék (filozófus rabszolgák, udvari tudósok, mecénások pártfogoltjai). Ezeknek az anyagi érdekei másokkal szemben teljese egybevágtak kitaratóik anyagi érdekeivel s így ők egészen önkéntesen folytatták azokat az ideológiákat, melyeknek alapjait a kitaratóik elődei magok vetették meg. Sőt e kitarítottaknak nagyobb képességeitől eltekintve is célszerűbbnek bizonyult az uralkodó osztály előtt az az eljárás, hogy ama szellemi tevékenységeket rajok bízva. Ezzel elejét vette annak, hogy azok az elődeihez hasonló módon teremtsenek magoknak és utódaiknak kiváltságos helyzetet, melyben versenytársaikká válhatnak, vagy épenséggel önállóan olyan eszméket termeljenek és terjeszsenek, amelyek az ő érdekeivel nagyobb mértékben ellenkeznek. E helyett idejekorán lekötötte szellemi erőiket, magához csatolta őket és hozzátartozóikat, az alávetettek nagy tömegeinek olyan példát

mutatott, melynek követése kívánatosnak tűnjék fel előttök s az által, hogy maga a háttérben maradt, a kitarottak által hirdetett, s neki kedvező tanítások objektív értékét emelte.

Az oligarchiák leszorulásával és a polgári demokráciák megalakulásával olyan állapot következett be, melyben a vagyoni hatalom aránylag nagyobb számú ember közt oszlott meg, az egyeseknek tehát kevesebb jutott, úgy hogy a szellemi munkásokat már csak együttesen, kollektíve voltak képesek kitarítani (hírlapírók, tanárok, kulturális intézetek alkalmazottai). Ezáltal azok bizonyos viszonylagos függetlenségre tettek szert (több, előttök személyesen nem is ösmert embertől függtek, de minden egyestől csak alig észrevehető mértékben), s most már nem az uralkodó osztálynak alárendelten, hanem annak tagjai közt, egyenlő rangban és minőségben foglaltak helyet. Osztályérdekeltségök azonban lényegében nem változott. Úgy hogy a kultúr-történetem eddigi folyamán csak egyes rendkívül bátor egyéniségek akadtak köztük, akik erős szabadgondolkodó hajlamaiknál fogva szembehelyezkedtek az uralkodó osztályok ideológiáival, s e kevesek közül is csak azok tettek szert nagyobb hatásra, akiknél ez a szembehelyezkedés csak későn vált felismerhetővé, amikor tanításaik már szélesebb körben elterjedtek. Talán ezért értek el korábban sikereket a tudósok az agitátoroknál és a tudósok közt ismét a természettudósok a társadalomtudományok művelőinél. Kétségkívül összefügg ez a változás a könyvnyomtatás feltalálásával is. Viszont a szellemi munkások kollektív kitarásának az a módja, amely a könyvnyomtatással kapcsolatosan, a szerzői jog alakjában öltött testet, egyúttal akadályozója az új igazságok gyors terjedésének, mert a könyveket a szerzői jog időtartamára tetemesen megdrágítja, s figyelemmel az olvasóközönség fokozatos kiterjedésére és demokratizálódására, arra az eredményre vezet, hogy jóformán minden osztály egy korábbi emberöltőnél egy fokkal magasabb osztályának szellemi táplálékán él: ugyanaz a jelenség, amely a divat terén is megállapítható.

De az uralkodó osztálynak az ilyen önként ható intézményeken és a szellemi munkások egzisztenciájának megvásárlásán kívül számos más eszköze is van a neki nem tetsző gondolatok elnyomására. Különösen amikor ezek a szellemi irányzatok veszedelmesekké kezdenek rá nézve válni, ilyenkor a kényszerítésnek és jutalmazásnak minden eszközét alkalmazzák ellenök (a sajtó megrendszabályozása, a szabadgondolkodó tanárok,

hivatalnokok üldözése, stb.). Minthogy a szellemi munkások nem tudnak érvényesülni, ha az uralkodó osztályok elvonják tőlük az anyagi eszközöket, ezzel szemben az ő szövetkezések, elvi kijelentéseik és tiltakozásaik keveset jelentenek. Ezért volt hatástalan a szabadgondolkodó mozgalom az ő első, polgári fázisában. Fel kellett magát küzdenie ahhoz a megismeréshez, melyet az 1905. évi párisi nemzetközi szabadgondolkodó kongresszus már teljes elvi tisztaságában képviselt, hogy t. i. az anyagi eszközökkel szemben csak anyagi eszközök alkalmazása vezethet sikerre, hogy ezeket addig is, míg a mai társadalmi rend fennáll, csak az alávetett osztályoktól lehet elfogadni az igazság érdekeinek kockáztatása nélkül, mert csak ez az osztály az, melynek érdekei az igazság felismerésével összhangban állanak, s hogy az anyagi eszközök teljességével a gondolkodás teljes felszabadulása is csak az eddigi társadalmi rendszer megszűntével, az uralkodó és az alávetett osztályok közt fennálló különbségek és ellentétek kiegyenlítésével, egy új társadalmi rend kereteiben érhető el, melynek létrehozatalán az érdekközösség alapján az igazság minden valódi barátjának vállalva kell munkálkodnia az alávetett osztályokkal.